

П.М. Махашова *

*Педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қ., Қазақстан
mahasovapatima22@gmail.com*

Г.П. Сембаева

*Педагогика және психология магистрі, аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қ., Қазақстан
Sembaeva-77@mail.ru*

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНДАҒЫ АУЫТҚУШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

***Аңдатпа** Бұл ғылыми мақалада жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың алдын алу мәселесінің психологиялық аспектілері кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – жасөспірімдік кезеңде жиі байқалатын девиантты мінез-құлықтың пайда болу себептерін анықтау, сондай-ақ оның алдын алу үдерісінде қолданылатын психологиялық ықпал ету тетіктерін ғылыми тұрғыда талдау болып табылады.*

Зерттеу барысында теориялық талдау, салыстырмалы зерттеу әдістері, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге жүйелі шолу жасау және ғылыми деректерді талдап, жалпылау тәсілдері қолданылды. Мақалада жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың алдын алуға бағытталған психологиялық профилактиканың негізгі бағыттары сипатталып, олардың әлеуметтік бейімделуін күшейтуге арналған психокоррекциялық жұмыстардың ғылыми-практикалық маңызы айқындалды. Сонымен қатар жасөспірімдердің тұлғалық дамуын қолдауға, олардың эмоциялық тұрақтылығын арттыруға және әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған психологиялық қолдау бағдарламаларының тиімділігі қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері білім беру ұйымдарында жүргізілетін тәрбие жұмыстарының мазмұнын жетілдіруде, мектеп психологтарының практикалық қызметінде және жасөспірімдермен жүргізілетін профилактикалық бағдарламаларды ұйымдастыруда қолдануға мүмкіндік береді. Зерттеудің ғылыми құндылығы жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың алдын алуда қолданылатын кешенді психологиялық тәсілдерді жүйелеу және олардың тиімділігін ғылыми тұрғыда негіздеу арқылы айқындалады.

***Тірек сөздер:** жасөспірім, агрессия, асоциалды әрекеттер, профилактикалық жұмыстар, девиантты мінез-құлық, әлеуметтік орта, психокоррекция.*

Кіріспе. Жасөспірімдік шақтағы адамның психологиялық және әлеуметтік дамуының ең маңызды сатыларының бірі болып саналады. Осы кезеңде тұлғаның биологиялық дамуымен қатар, оның психикалық процестері, құндылықтық бағдарлары және әлеуметтік қатынастары айтарлықтай өзгеріске ұшырайды. Жасөспірім өзінің жеке тұлғалық болмысын түсінуге, қоғамдағы орнын

анықтауға және дербес шешім қабылдауға ұмтылады. Осы процестер барысында мінез-құлықтағы тұрақсыздық, эмоциялық өзгермелілік, тәуелсіздікке ұмтылу және әлеуметтік тәжірибенің жеткіліксіздігі байқалуы мүмкін. Мұндай ерекшеліктер кей жағдайда жасөспірімдердің мінез-құлқында қоғамда қалыптасқан нормалардан ауытқушылықтардың пайда болуына алып келеді.

Қазіргі психологиялық және әлеуметтік зерттеулер жасөспірімдік шақта девиантты мінез-құлықтың қалыптасу ықтималдығы жоғары екенін көрсетеді. Бұл құбылыс ең алдымен жасөспірімдердің психологиялық жетілмеуімен, эмоциялық тұрақсыздығымен және әлеуметтік тәжірибесінің жеткіліксіздігімен байланысты түсіндіріледі. Жасөспірімдер өз ортасында қабылдану қажеттілігіне ерекше мән беретіндіктен, олар құрдастар ықпалына тез бейімделеді. Осыған байланысты кейбір жағдайларда әлеуметтік жағынан жағымсыз мінез-құлық үлгілерін де қабылдап, соған еліктеуі мүмкін.

Девиантты мінез-құлықтың пайда болу себептерін түсіндіруде әлеуметтану және психология ғылымында әртүрлі теориялық бағыттар қалыптасқан. Америкалық әлеуметтанушы Нил Смелзер ауытқыған мінез-құлықтың қалыптасуын әлеуметтік жүйе мен тұлғаның әлеуметтік тәжірибесі арасындағы өзара байланыс арқылы түсіндіреді. Оның пікірінше, қоғамдағы әлеуметтік құрылым мен мәдени нормалардың ерекшеліктері девиациялық әрекеттердің пайда болуына ықпал етуі мүмкін.

Ал америкалық әлеуметтанушы Роберт Мертон девиацияның негізгі себептерін қоғам ұсынатын әлеуметтік мақсаттар мен сол мақсаттарға жету жолдарының арасындағы сәйкессіздікпен байланыстырады. Ғалымның пайымдауынша, егер тұлға қоғам белгілеген мақсаттарға заңды немесе қолжетімді жолдар арқылы жете алмаса, онда ол балама жолдарды іздеуі мүмкін, бұл өз кезегінде әлеуметтік нормалардың бұзылуына алып келеді [1, 162 б.].

Зерттеулер көрсеткендей, девиантты мінез-құлық ересектерге карағанда жасөспірімдер арасында

жиірек кездеседі. Мұның себебі жасөспірімдердің өмірлік тәжірибесінің аздығы, әлеуметтік нормаларды толық меңгермеуі және эмоциялық тұрақсыздықпен түсіндіріледі. Сонымен қатар жасөспірімдік кезеңде тұлғаның өзіндік «Мен» бейнесі қалыптасып, дербестікке деген ұмтылыс күшейеді. Бұл жағдай кейде әлеуметтік талаптар мен жеке қажеттіліктер арасындағы қарама-қайшылықтарға әкелуі мүмкін.

Жасөспірімдердің құқықтарын қорғау және олардың қауіпсіз ортада дамуын қамтамасыз ету мәселелері халықаралық деңгейде де ерекше назарға алынған. Біріккен Ұлттар Ұйымы қабылдаған «Бала құқықтары туралы конвенция» (1989 ж.) балалардың өмір сүру, білім алу, қауіпсіз ортада тәрбиелену және жан-жақты даму құқықтарын қорғауға бағытталған маңызды халықаралық құжаттардың бірі болып табылады. Бұл құжатта балалардың психологиялық және физикалық саулығын сақтау, олардың әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ету мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді.

Қазақстан Республикасында да балалардың құқықтарын қорғау және олардың әлеуметтік тұрғыдан қолдау табуын қамтамасыз ету мақсатында бірқатар заңнамалық құжаттар қабылданған. Соның ішінде «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңы (2002 ж.) балалардың құқықтарын қорғау, олардың қауіпсіз өмір сүру жағдайын қамтамасыз ету және әлеуметтік қолдау көрсету мәселелерін реттейді. Сонымен қатар «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилак-тикасы және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Заңы жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу және олардың қоғамға бейімделуіне

қолайлы жағдай жасау бағыттарын айқындайды.

Девиантты мінез-құлықты түсіндіруде биологиялық теориялар да белгілі бір ғылыми мәнге ие. Италияндық дәрігер Чезаре Ломброзо адамның қоғамға қарсы мінез-құлқы мен оның биологиялық ерекшеліктері арасында белгілі бір байланыс болуы мүмкін деген тұжырым жасаған. Оның пікірінше, кейбір адамдардың анатомиялық немесе тұқымқуалаушылық ерекшеліктері олардың әлеуметтік нормалардан ауытқуына ықпал етуі ықтимал.

Ал американдық психолог Уильям Герберт Шелдон адамның дене құрылысы мен темперамент ерекшеліктерінің арасында байланыс бар екенін көрсеткен. Оның теориясына сәйкес, адамның физикалық конституциясы мінез-құлық ерекшеліктерінің қалыптасуына белгілі бір дәрежеде ықпал етуі мүмкін [2, 162 б.].

Ғылыми әдебиеттерде девиантты мінез-құлық қоғамда қабылданған моральдық, құқықтық және әлеуметтік нормаларға сәйкес келмейтін әрекеттер жүйесі ретінде қарастырылады. Мұндай мінез-құлық көбінесе тұлғаның психикалық процестеріндегі үйлесімсіздікпен, өзін-өзі бақылау деңгейінің төмендігімен немесе әлеуметтік бейімделудің жеткіліксіздігімен байланысты болуы мүмкін [4].

Сондықтан жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың алдын алу мәселесін ғылыми тұрғыда зерттеу қазіргі білім беру жүйесі мен қоғам үшін маңызды міндеттердің бірі болып табылады [5, 214 б.].

Зерттеу шарттары мен әдістері. Бұл зерттеу жұмысы жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың қалыптасу ерекшеліктерін анықтауға және олардың алдын алу жолдарын ғылыми тұрғыдан

негіздеуге бағытталды. Зерттеудің негізгі міндеттерінің бірі – жасөспірімдердің мінез-құлқына әсер ететін психологиялық, әлеуметтік және педагогикалық факторларды кешенді түрде қарастыру, сондай-ақ олардың өзара байланысын талдау болып табылады.

Зерттеудің теориялық негізін жасөспірімдердің психологиялық дамуы, девиантты мінез-құлықтың қалыптасу себептері және оны алдын алу мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері құрады. Сонымен қатар зерттеу барысында психологиялық тәжірибеде жинақталған деректер, педагогикалық зерттеулердің нәтижелері, сондай-ақ оқу-әдістемелік материалдар кеңінен пайдаланылды. Бұл ғылыми дереккөздер зерттеу мәселесін жан-жақты қарастыруға және теориялық тұжырымдарды жүйелеуге мүмкіндік берді.

Мінез-құлықтағы ауытқушылықтар тек жеке тұлғаның психологиялық дамуына ғана емес, сонымен қатар қоғамның әлеуметтік тұрақтылығына да ықпал етеді. Девиантты мінез-құлықтың негізгі көріністеріне агрессиялық әрекеттер, асоциалды мінез-құлық, тәртіп бұзушылық, түрлі тәуелділіктерге бейімділік және қоғамда қалыптасқан нормаларды елемей жатады. Мұндай мінез-құлық формалары жасөспірімдердің психологиялық жағдайына, оқу мотивациясына, тұлғааралық қарым-қатынасына және әлеуметтік бейімделу деңгейіне кері әсер етуі мүмкін [7, 98 б.]. Сонымен қатар мұндай құбылыстар жасөспірімдердің тұлғалық дамуына да теріс ықпал етіп, олардың қоғамдағы әлеуметтік рөлдерін қалыптастыру үдерісін қиындатуы ықтимал.

Зерттеу жұмысы бірнеше кезең бойынша ұйымдастырылды. Алғашқы кезеңде зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми әдебиеттерге жан-жақты

талдау жасалды. Бұл кезеңде жасөспірімдердің мінез-құлқына әсер ететін психологиялық, әлеуметтік және педагогикалық факторлар анықталып, ғылыми еңбектердегі негізгі тұжырымдар жүйеленді. Сонымен қатар девиантты мінез-құлық мәселесіне қатысты түрлі теориялық көзқарастар салыстырмалы түрде қарастырылды.

Екінші кезеңде бақылау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылып, жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың психологиялық ерекшеліктері зерттелді. Бұл кезеңде девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін факторлар анықталып, профилактикалық жұмыстардың тиімділігіне ықпал ететін жағдайлар қарастырылды. Сонымен қатар жасөспірімдердің эмоциялық жағдайы, әлеуметтік ортасы және тұлғалық ерекшеліктері арасындағы байланысқа талдау жасалды.

Үшінші кезеңде алынған нәтижелер жүйеленіп, оларды білім беру ұйымдарының практикалық қызметінде қолдану мүмкіндіктері талданды. Сонымен бірге психологиялық профилактика және психокоррекциялық жұмыстардың негізгі бағыттары анықталып, оларды мектеп тәжірибесінде қолдану жолдары ұсынылды.

Зерттеу барысында теориялық талдау, салыстырмалы талдау, ғылыми әдебиеттерге жүйелі шолу, бақылау, сондай-ақ алынған деректерді жинақтау және жүйелеу әдістері қолданылды. Аталған әдістер жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың алдын алу мәселесін кешенді түрде зерттеуге және ғылыми негізделген қорытындылар жасауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Жүргізілген зерттеу

нәтижелері жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың қалыптасуына бірқатар факторлардың кешенді түрде ықпал ететінін көрсетті. Олардың ішінде отбасы тәрбиесінің ерекшеліктері, эмоциялық тұрақсыздық, әлеуметтік орта, құрдастар ықпалы және мектеп ортасының психологиялық ахуалы маңызды рөл атқарады. Бұл факторлардың өзара байланысы жасөспірімдердің мінез-құлқындағы өзгерістердің пайда болуына және олардың әлеуметтік бейімделу деңгейіне әсер етеді.

Отбасылық факторлар жасөспірімдердің мінез-құлқының қалыптасуында ерекше маңызға ие екендігі анықталды. Зерттеу нәтижелері толық емес немесе әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан тұрақсыз отбасыларда тәрбиеленетін жасөспірімдер арасында девиантты мінез-құлықтың жиі байқалатынын көрсетті. Ата-аналардың балаға жеткілікті көңіл бөлмеуі, эмоционалдық қолдаудың болмауы немесе отбасындағы тұрақты жанжалдар жасөспірімдердің эмоциялық тұрақсыздығын күшейтіп, олардың мінез-құлқында агрессиялық әрекеттердің пайда болуына ықпал етуі мүмкін [8, 85 б.]. Сонымен қатар ата-аналар мен балалар арасындағы сенімді қарым-қатынастың болмауы жасөспірімдердің әлеуметтік бейімделу процесін күрделендіруі ықтимал.

Эмоциялық факторлар да девиантты мінез-құлықтың қалыптасуында маңызды орын алады. Зерттеу нәтижелері эмоциялық тұрақсыздық деңгейі жоғары жасөспірімдер арасында мінез-құлық ауытқулары жиі кездесетінін көрсетті. Мысалы, эмоциялық тұрақсыздық деңгейі жоғары топтарда девиантты мінез-құлық 35-40% жағдайда байқалса, өзін-өзі бақылау және эмоцияларды

реттеу қабілеті жоғары жасөспірімдер арасында бұл көрсеткіш едәуір төмен болған [9, 162–163 б.]. Бұл жағдай эмоциялық тұрақтылық пен өзін-өзі реттеу дағдыларының жасөспірімдердің мінез-құлқына тікелей әсер ететінін көрсетеді.

Әлеуметтік орта мен құрдастар ықпалы да жасөспірімдердің мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді. Құрдастар тобының жағымсыз ықпалы немесе әлеуметтік қысым жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың күшеюіне алып келуі мүмкін. Ал керісінше, құрдастар арасындағы қолдаушы және позитивті қарым-қатынас тұлғаның үйлесімді дамуына, әлеуметтік дағдылардың қалыпта-суына және психологиялық тұрақтылықтың нығаюына ықпал етеді [10, 264 б.].

Зерттеулер көрсеткендей, жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың алдын алуда топтық психологиялық жұмыстардың тиімділігі жоғары. Топтық тренингтер барысында жасөспірімдер өз эмоцияларын білдіруді, әлеуметтік қарым-қатынас орнатуды, сондай-ақ жанжалдық жағдайларды конструк-

Кесте 1.

тивті түрде шешуді үйренеді. Сонымен қатар мұндай жұмыстар олардың өзіндік бағасын арттырып, өз-өзіне деген сенімділігін нығайтуға ықпал етеді. Жалпы алғанда, қазіргі ғылыми көзқарастар жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтарды алдын алуды тұлғаның эмоциялық, когнитивтік және еріктік салаларын кешенді дамытуға бағытталған күрделі психологиялық процесс ретінде қарастырады. Мұндай тәсіл жасөспірімдердің психологиялық саулығын сақтауға, олардың әлеуметтік бейімделу деңгейін арттыруға және тұлғалық дамуын қолдауға мүмкіндік береді.

«Мінез-құлқыты бақылау» сауалнамасы

Жүйелік-субъектілік тұрғыда мінез-құлқыты бақылау жеке тұлғаның ресурстарына негізделген және біріге отырып өзін-өзі реттеудің жеке үлгісін қалыптастыратын біртұтас реттеуші жүйе ретінде қарастырылады. Бұл жүйе мінез-құлқыты реттеудің үш қосалқы жүйесін қамтиды: когнитивтік бақылау, эмоциялық реттеу және еріктік бақылау (кесте 1). Сұрақтар:

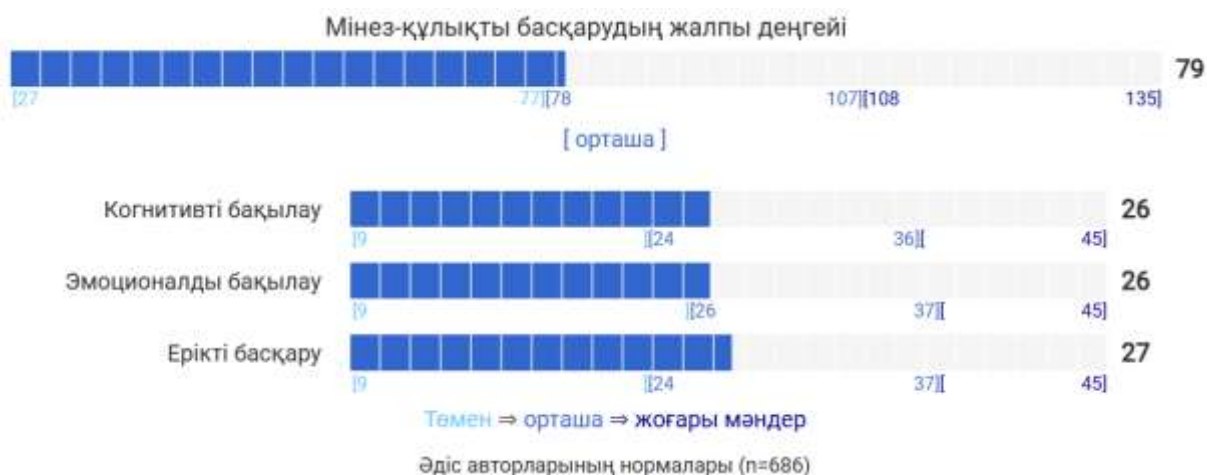
«Мінез-құлқыты бақылау» сауалнамасы

№	Сұрақтар	Бұл маған мүлде тән емес	Маған көбірек тән емес	Жауап беруге қиналамын	Бұл маған ұқсайды	Бұл мен туралы дәл айтылған
1	2	3	4	5	6	7
1	Қазіргі сәтте қандай сезімде екенімді әрдайым түсінемін	☐	☐	☐	☐	☐
2	Маған жаңа достар табу қиын	☐	☐	☐	☐	☐
3	Менің шешімдерім мақсаттарымнан гөрі көңіл күйіме көбірек байланысты	☐	☐	☐	☐	☐
4	Өнер туындыларындағы эмоцияны әрдайым түсінемін	☐	☐	☐	☐	☐
5	Қиындыққа тап болсам, мақсаттарымнан бас тарта аламын	☐	☐	☐	☐	☐
6	Нәтиженің күткеніме дәл сәйкес болуын қалаймын	☐	☐	☐	☐	☐

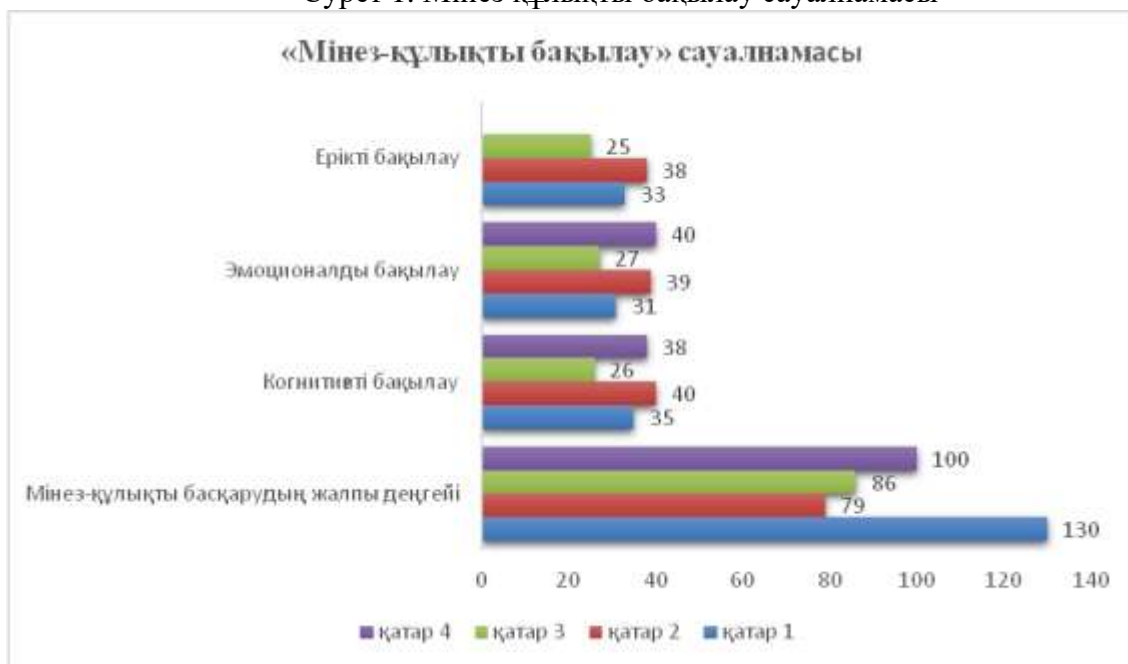
Жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтың алдын алудың
психологиялық аспектілері

Кесте 1 жалғасы

1	2	3	4	5	6	7
7	Өзімде жақсы көңіл күйді сақтай аламын	☐	☐	☐	☐	☐
8	Қандай нәтижеге жету керегін анық елестете аламын	☐	☐	☐	☐	☐
9	Сәтсіздікке қарамастан мақсатыма жетуге тырысамын	☐	☐	☐	☐	☐
10	Барлығын ұсақ-түйегіне дейін жоспарлау мені тітіркендіреді	☐	☐	☐	☐	☐
11	Басқалардың көңіл күйінің өзгеру себептерін түсінемін	☐	☐	☐	☐	☐
12	Мен әрдайым уәдемде тұрамын	☐	☐	☐	☐	☐
13	Біреу маған ренжісе, не істеу керегін білмей қаламын	☐	☐	☐	☐	☐
14	Шешілмейтінін түсінсем, тырысуды тоқтатамын	☐	☐	☐	☐	☐
15	Көңілім түссе, ол ұзаққа созылады	☐	☐	☐	☐	☐
16	Көңіл күйіме қарамастан, істі аяқтаймын	☐	☐	☐	☐	☐
17	Ортада өзімнің де, өзгелердің де көңіл күйін көтере аламын	☐	☐	☐	☐	☐
18	Мені оңай алаңдатып жібереді	☐	☐	☐	☐	☐
19	Өз нәтижелерімді басқаларға қарағанда жақсы бағалай аламын	☐	☐	☐	☐	☐
20	Бірдеңе шықпаса, істі тастағым келеді	☐	☐	☐	☐	☐
21	Алдағы әрбір күнімді жоспарлаймын	☐	☐	☐	☐	☐
22	Өз сезімдерімнің себептерін түсіну қиын	☐	☐	☐	☐	☐
23	Мақсатқа жетуде алаңдамай жұмыс істей аламын	☐	☐	☐	☐	☐
24	Барлық істерімді мұқият жоспарлаймын	☐	☐	☐	☐	☐
25	Менің көңіл күйімді бұзу оңай емес	☐	☐	☐	☐	☐
26	Жағдай өзгерісін дер кезінде байқамай қателесемін	☐	☐	☐	☐	☐
27	Кедергілерге қарамастан істі соңына дейін жеткіземін	☐	☐	☐	☐	☐

Сурет 1. Мінез құлықты бақылау сауалнамасы

Сурет 2. Мінез –құлық бақылау сауалнамасы

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың қалыптасуына психологиялық, әлеуметтік және тұлғалық факторлардың өзара ықпалы әсер ететінін көрсетті. Әсіресе отбасы тәрбиесінің ерекшеліктері, ата-аналар мен бала арасындағы қарым-қатынастың сипаты және отбасындағы эмоционалды ахуал жасөспірімдердің мінез-құлқына елеулі ықпал ететіні анықталды.

Зерттеу барысында алынған деректер жасөспірімдердің мінез-

құлқындағы ауытқулардың алдын алу кешенді тәсілді талап ететінін көрсетті. Профилактикалық жұмыстар тек бір бағытпен шектелмей, отбасы, мектеп және әлеуметтік ортаның өзара байланысын қамтуы тиіс. Мұндай кешенді тәсіл жасөспірімдердің тұлғалық дамуын қолдауға және олардың әлеуметтік бейімделу деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар жасөспірімдердің эмоциялық тұрақтылығын қалыптастыру, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту,

тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетін жетілдіру олардың әлеуметтік бейімделуін жақсартуға және девиантты мінез-құлықтың алдын алуға ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің практикалық жұмысында, мектептегі тәрбиелік бағдарламаларды ұйымдастыруда және ата-

аналармен жүргізілетін профилактикалық жұмыстарда тиімді қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар бұл нәтижелер жасөспірімдермен жүргізілетін психологиялық қолдау бағдарламаларын жетілдіруге және профилактикалық шаралардың мазмұнын ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Аймауытов, Ж. Психология: //Оқулық. – [Мәтін]: Алматы: Рауан, 2018. – 336 б.
2. Ақажанова, А.Т. Девиантология: // Оқу құралы. – [Мәтін]:. – Алматы: Нұр-пресс, 2019–124б.
3. Көмекбаева, Л.К. Білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметті ұйымдастыру/ Мектеп психологтары мен мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқау. Алматы: Қайнар, – 2015 .
4. Мендельевич, В.Д. «Девианттық мінез-құлық психологиясы» Оқу құралы. [Мәтін]: СПб.: – Реч, 2009.
5. Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте: // Монография. [Текст]: – Москва: Педагогика, 2008. – 352 с.
6. Сариева, М.Б. / Мінез-құлықтарында ауытқушылығы бар балалардың психологиялық ерекшеліктері бала еркінің дамып жетілмеуі оның өз іс - әрекетін, мінез – құлқын бақылау.– Арқалық, 2018
7. Немов, Р.С. Психология: // учебник для студентов высших учебных заведений. В 3 кн. Кн. 1. – Москва: Владос, 2019. – 687 с.
8. Заинидиновна, Р.Д. Психологические особенности профилактики девиантного поведения среди несовершеннолетних. Психоздоровье: // Научный журнал психологии и психического здоровья. 2025. – Том 1(2). – С. 85–86.
9. Чиманов, А.Б. Социально – психологические и индивидуальные факторы формирования девиантного поведения. // Международный журнал искусственного интеллекта. 2025. – №16. – С.162– 164.
10. Ян, Ю. Влияние структуры семьи на девиантное поведение и депрессию у подростков. Ю. Ян, Дж. Цзян. Общественное здравоохранение.2023. – №217. – С.264–266.

П.М. Махашова, Г.П. Сембаева

Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В данной научной статье комплексно рассматриваются психологические аспекты профилактики отклонений в поведении подростков. Основной целью исследования является выявление причин возникновения девиантного поведения, часто наблюдаемого в подростковом возрасте, а также научный анализ психологических механизмов воздействия, применяемых в процессе его профилактики.

В ходе исследования были использованы методы теоретического анализа, сравнительного исследования, систематического обзора психолого-педагогической

литературы, а также методы анализа и обобщения научных данных. В статье охарактеризованы основные направления психологической профилактики, направленные на предупреждение отклонений в поведении подростков, а также раскрыто научно-практическое значение психокоррекционной работы, направленной на усиление их социальной адаптации. Кроме того, рассмотрена эффективность программ психологической поддержки, направленных на развитие личности подростков, повышение их эмоциональной устойчивости и формирование социальных навыков.

Результаты исследования могут быть использованы при совершенствовании содержания воспитательной работы в образовательных организациях, в практической деятельности школьных психологов, а также при организации профилактических программ для подростков. Научная ценность исследования заключается в систематизации комплексных психологических подходов, применяемых в профилактике отклонений в поведении подростков, и научном обосновании их эффективности.

Ключевые слова: подросток, поведение антиобщественная деятельность, профилактическая работа, девиантное поведение, социальная среда, психокоррекция

P.M. Makhasova, G.P. Sembaeva
Taraz University named after M.Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PREVENTING DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Abstract. This scientific article comprehensively examines the psychological aspects of preventing behavioral deviations among adolescents. The main purpose of the research is to identify the causes of deviant behavior frequently observed during adolescence and to scientifically analyze the psychological mechanisms of influence used in the process of its prevention. During the study, methods of theoretical analysis, comparative research, systematic review of psychological and pedagogical literature, as well as methods of analysis and generalization of scientific data were used. The article describes the main directions of psychological prevention aimed at preventing behavioral deviations among adolescents and highlights the scientific and practical significance of psychocorrective work aimed at strengthening their social adaptation. In addition, the effectiveness of psychological support programs aimed at supporting adolescents' personal development, increasing their emotional stability, and developing social skills is considered.

The results of the study can be used to improve the content of educational work carried out in educational institutions, in the practical activities of school psychologists, and in organizing preventive programs for adolescents. The scientific value of the research lies in systematizing comprehensive psychological approaches used in preventing behavioral deviations among adolescents and substantiating their effectiveness from a scientific perspective.

Keywords: adolescent, behavior, antisocial activity, preventive work, deviant behavior, social environment, psychocorrection

References

1. Аймауытов, Zh. Psikhologiya [Psychology]: Textbook. Almaty: Rauan, 2018. 336 p. [in Russian]
2. Akazhanova, A.T. Deviantologiya: [Deviantology]: Textbook. Almaty: Nur-Press, 2019. 124 p. [in Russian]
3. Komekbaeva, L.K. Organizatsiya psikhologicheskikh uslug v obrazovatel'nykh organizatsiyakh/ Metodicheskoye rukovodstvo dlya shkol'nykh psikhologov i uchitel'yey [Organization of Psychological Services in Educational Institutions: Methodological Guide for School Psychologists and Teachers]. Almaty: Kainar, 2015. [in Russian]

4. Mendelevich, V.D. Psikhologiya deviantnogo povedeniya [Psychology of Deviant Behavior]: Textbook. Saint Petersburg: Rech, 2009. [in Russian]
5. Bozhovich, L.I. Lichnost' i yeye formirovaniye v detskom vozraste: monografiya [Personality and Its Formation in Childhood: Monograph]. Moscow: Pedagogika, 2008. 352 p [in Russian]
6. Sariyeva, M.B. Psikhologicheskiye kharakteristiki deti s povedencheskimi rasstroystvami otsutstviye u rebenka voli i kontrolya nad sobstvennymi deystviyami i povedeniyem. [Psychological Characteristics of Children with Behavioral Disorders]: Lack of Will and Control over Their Own Actions and Behavior. Arkalyk, 2018. [in Russian]
7. Nemov, R.S. Psikhologiya: // uchebnik dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy [Psychology: Textbook for University Students]. In 3 volumes. Vol. 1. Moscow: Vlados, 2019. 687 p. [in Russian]
8. Zainiddinovna, R.D. Psikhologicheskiye osobennosti profilaktiki deviantnogo povedeniya sredi nesovershennoletnikh. Psikhodzovor'ye [Psychological Features of Preventing Deviant Behavior among Minors. Psychohealth: Scientific Journal of Psychology and Mental Health], 2025, Vol. 1(2), pp. 85–86. [in Russian]
9. Chimanov, A.B. Sotsial'no – psikhologicheskiye i individual'nyye faktory formirovaniya deviantnogo povedeniya [Socio-Psychological and Individual Factors in the Formation of Deviant Behavior]. International Journal of Artificial Intelligence, 2025, Issue 16, pp. 162–164. [in Russian]
10. Yan, Y., Jiang, J. Vliyaniye struktury sem'i na deviantnoye povedeniye i depressiyu u podrostkov. Obshchestvennoye zdavokhraneniye [The Impact of Family Structure on Deviant Behavior and Depression in Adolescents. Public Health] 2023, Vol. 217, pp. 264–266. [in Russian]

19.02.2026 ж. баспаға түсті
31.03.2026 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме:

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).